

SIMETRIA DINTRE TOLERANȚĂ ȘI LIBERTATE – TEORETIZĂRI ȘI APLICĂRI ÎN DINAMICA INTENSIFICĂRII DIVERSITĂȚII RELIGIOASE

Conf. univ. dr. Ioan DURA

*Universitatea „Ovidius” din Constanța, Facultatea de Teologie
dura.ioan@univ-ovidius.ro*

ABSTRACT: *The Symmetry between Tolerance and Freedom - Theories and Applications in the Dynamics of Increasing Religious Diversity.* Religious diversity is a reality. It has always existed, historically and phenomenologically attested, but now it is much more visible and much more strongly experienced on the everyday level. The interaction of religions compresses distances between people, between cultures. The structure of contemporary societies forces people belonging to different religions to relate to each other, to coexist, to accept each other. Without claiming to be exhaustive, our aim in this study is primarily to highlight the dual significance of tolerance in the relationship between different religious identities (people with a concrete and assumed commitment to a religious belief) and in the political relationship between State and religion (religious diversity), by showing the extent to which these two dimensions are applicable in practice. Secondly, we will argue that tolerance can be concretized in the sphere of religious freedom.

Keywords: *tolerance, freedom, migration, intolerance, state, religion, secularism.*

Trebuie precizat de la bun început faptul că omul secolului XXI, indiferent de identitatea religioasă căreia îi aparține, experimentează lumea într-un mod mult mai complex și mai transparent decât omul secolelor anterioare. Noile tehnici de comunicare, rețelele globale de relaționare economică, culturală și socială reconfigurează constant lumea într-un sens fluid. Religia, ca segment cultural-social, se fluidizează în sensul că tiparele religioase locale se *deteritorializează* și se implementează, prin fenomenul migrației, în mod special, în alte spații. Această fluidizare a religiei nu implică în mod necesar diluarea identității locale, particulare sau crearea unui sincretism, ci impulsionează vi-

zibilitatea diversității religioase: în același spațiu, fie occidental, fie oriental, conlocuiesc mai multe religii prin oamenii care își asumă o asemenea identitate. Această nouă experiență cotidiană antrenează o *pluralitate* de expresii religioase, fiecare cu pretenția deținerii adevărului absolut. Dar dincolo de expresia pluralității religioase, oamenii diferiți de credințe diferite relaționează, interacționează, colaborează¹, ceea ce a articularat în plan politic și normativ ajustarea *toleranței* ca modalitate de coabitare într-un spațiu pluri-etnic și pluri-religios și ca instrument de evitare a conflictelor.

Toleranța este un concept multidimensional și încorporat în gândirea europeană de multe secole, dar care astăzi, cel puțin începând din secolul al XX-lea, reține o atenție deosebită în relațiile dintre oameni de diferite religii și în structurile relației dintre Stat și religie. În jurul toleranței gravitează arhitecturi de articulare ale politicilor care promovează și susțin drepturile omului în baza libertății individuale ca un drept natural.

Practic, toleranța și libertatea sunt concepte care se implică reciproc, fără a se exclude. Din contra, libertatea precizează semnificațiile toleranței, iar toleranța se fundamentează pe complexitatea dimensiunilor libertății. În acest studiu, ne referim strict la dimensiunea religioasă a libertății și a toleranței, desigur, această dimensiune având implicații politice de fond.

1. Migrația ca factor al intensificării diversității religioase

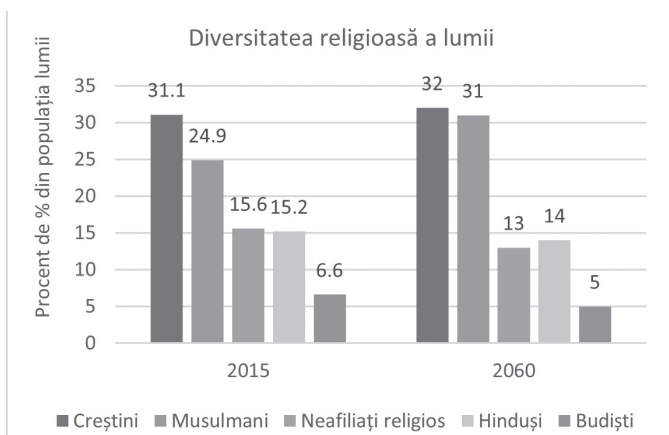
Realitățile contextuale ale secolelor XX și XXI au generat un larg interes față de modul în care oamenii din diferite culturi religioase relaționează unii cu ceilalți în același cadru spațial social, de exemplu marile orașe occidentale. O plimbare de 30 de minute prin centrul Londrei sau al Parisului, precum și a altor orașe de dimensiuni mai mici, probează amplificarea reală a diversității religioase și etnice. Or acești oameni trăiesc, poate, în același perimetru al cartierului, interacționează involuntar cotidian când așteaptă metroul sau autobuzul și se întâlnesc efectiv în aceeași companie în care lucrează. Relaționarea este concretă, fie la nivel verbal, fie la nivelul interacțiunii în responsabilitățile jobului etc. Miza acestor interacțiuni este cheia care ne aduce în experiența celuilalt. Nu mai este o experiență generată de curiozitate față de alteritatea

---

1 Cristian-Vasile Petcu, „Cadrul juridic al dialogului ecumenic creștin” („The legal framework of Christian ecumenical dialogue”), In volumul Simpozionului Internațional „Itinerario e il contenuto del formare ecumenico-studi ecumenici - Venetia”, Instituto di studi ecumenici S. Bernardino, Veneția, 2008, pp. 422 – 450.

culturală și religioasă, ci una accesibilizată concret, făcută posibilă prin globalizare², migrație și dinamici economico-politice.

În această linie de precizări, Occidentul, în mod special spațiul european, se particularizează printr-o morfologie a diversității religioase la nivel social. O diversitate care poate fi înregistrată și argumentată sociologic, statistic. În fond, diversitatea a existat dintotdeauna, din cele mai vechi timpuri. Itinerariul istoric al umanității o confirmă. Menționăm faptul că astăzi, diversitatea religioasă este mult mai vizibilă, realitate pe care cercetătorii și autoritățile statale au trebuit să o gândească nu numai teoretic, ci și practic. Evidența ei este incontestabilă. Astfel, în 2021, creștinismul era de departe cea mai mare religie din lume, cu un număr estimat de 2,38 miliarde de adepți, aproape o treime (31,1%) din totalul de 7,66 miliarde cât număra populația lumii. Islamul era pe locul al doilea, cu 1,9 miliarde de adepți, adică 24,9% din populația globală. Populația neafiliată din lume era de aproximativ 1,2 miliarde de persoane sau 15,6% din populația globală. Hinduismul ocupa locul al patrulea, cu 1,16 miliarde de adepți, sau 15,2% din populația globală, urmat de budiști, cu 500 de milioane de adepți, sau 6,6% din populația globală.³

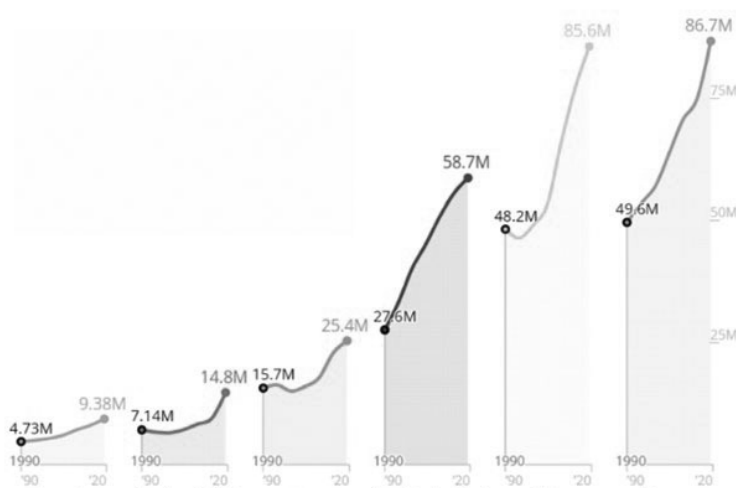

Cu siguranță, unul din factorii generatori ai intensificării diversității religioase este migrația. Motivele migrației sunt multiple: condițiile precare de viață, conflictele armate, calamități naturale, tendința de a studia în cen-

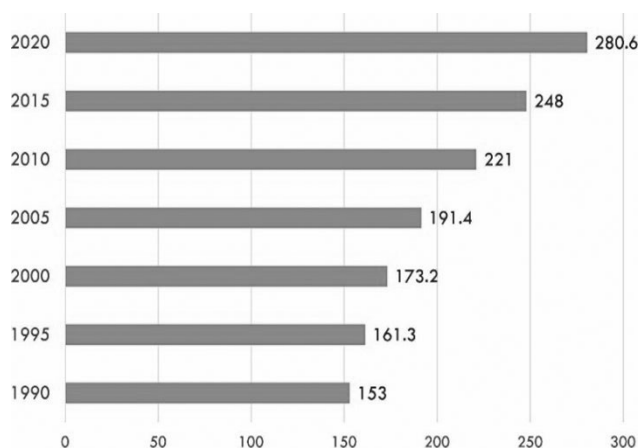
2 Ioan-Gheorghe Rotaru, "Globalization and its effect on religion", în *Jurnalul Libertății de Conștiință*, Mihnea Costoiu, Liviu-Bogdan Ciucă, Nelu Burcea (eds.), Les Arcs, France, Iarsic, 2014, pp.532-541.

3 Claire Jenik, „The World’s Largest Religious Groups Over Time”, Aug 23, 2021, <https://www.statista.com>.

tre universitare occidentale etc. Conform estimărilor actuale la nivel mondial, în 2020 erau înregistrați aproximativ 281 de milioane de migranți, ceea ce reprezintă 3,6 % din populația lumii. În general, numărul estimat de migranți dintr-o țară în alta a crescut în ultimele cinci decenii. Numărul total estimat de 281 de milioane de persoane care trăiesc într-o altă țară decât cea în care s-au născut a fost cu 128 de milioane mai mare decât în 1990 și de peste trei ori mai mare decât numărul estimat în 1970.

SURSA: WORLD MIGRATION REPORT 2022 by International Organization for Migration (IOM), <https://worldmigrationreport.iom.int>

SURSA: United Nations - Department of Economic and Social Affairs (UN-DESA) report 2021

Practic, migrații sunt factori cheie în ceea ce putem numi *transnaționalizarea* unei religii, ei având un aport considerabil în dinamica interreligioasă. Prin mobilitatea lor, ei se angrenează în procese de globalizare a credințelor și practicilor lor religioase atunci când își exprimă aceste credințe și practici în arene culturale, sociale, politice sau economice în societăți și spații geografice diferite de a lor. Procesele care au loc în arenele transnaționale, cum ar fi adaptarea religiei migraților la noul mediu în care ei încep să trăiască, operează *deteritorializarea* unei religii, în sensul *relocalizării* ei într-un nou spațiu.⁴ Astfel, credințele și practicile religioase devin încorporate în arene transnaționale. Explicarea credințelor și practicilor religioase în arenele transnaționale poate conduce la procese care extind *omogenizarea culturală* sau la procese care creează *eterogenitate culturală*. *Omogenizarea culturală* are loc atunci când caracteristicile culturale dintr-o regiune sunt stabilite în altă regiune, fără a fi modificate ca urmare a noului mediu cultural. *Eterogenizarea culturii*, pe de altă parte, are loc atunci când migrarea caracteristicilor culturale dintr-o regiune în alta creează noi forme culturale care îmbracă caracteristicile mai multor regiuni simultan și care creează *hibriditate culturală* prin combinarea caracteristicilor culturale ale mai multor regiuni.

Omogenizarea culturală, ca formă de globalizare⁵, rearanjează locațiile granițelor culturale prin extinderea acestor granițe la nivel transnațional. După cum sugerează David Lehman, o astfel de transnaționalizare duce la proliferarea granițelor noi în sferile culturii, etniei, limbii și religiei.⁶ Deși această formă de *transnaționalizare a religiei* schimbă granițele culturale prin schimbarea locației unei culturi, ea nu transformă substanța esențială a culturii. O consecință importantă a unei astfel de rearanjări a granițelor culturale în raport cu globalizarea este că, pe de o parte, intensifică diversitatea culturală în arena transnațională (cu consecințele sale pozitive și negative), iar pe de altă parte conectează indivizii la nivel transnațional,

---

4 Caroline Plüss, „Migration and the Globalization of Religion”, în *The Oxford Handbook of the Sociology of Religion*, Edited by Peter B. Clarke, Oxford University Press, 2011, p. 491.

5 Cristian-Vasile Petcu, „Relația dintre globalizare și identitatea Bisericii în contextul învățaturii creștine ortodoxe”, în revista „Teologie și Viață – revistă de gândire și spiritualitate creștină”, nr. 1-4/2023, pp. 90-100.

6 David Lehman, „Religion and Globalization”, în Linda Woodhead, Paul Fletcher, Hiroko Kawanami, and David Smith (eds.), *Religions in the Modern World: Traditions and Transformations*, London: Routledge, 2002, p. 301.

prin faptul că aceștia ajung să împărtășească credințe religioase și practici foarte asemănătoare, care le permit să stabilească și să mențină interacțiuni transnaționale.

Eterogenizarea culturală transnațională a credințelor și practicilor religioase prin migrație crește diversitatea credințelor și practicilor religioase existente. Face acest lucru transformând convingerile și practicile aderenților atunci când acești aderenți intră în contact cu o altă cultură. Conceptul de *hibridizare culturală* oferă perspective utile asupra modului în care credințele și practicile religioase pot fi schimbate în arene transnaționale, deoarece conceptul ne permite să înțelegem cum este posibil să acordăm validitate simultană elementelor din culturi diferite. *Hibridizarea* poate fi definită ca procesul prin care „formele culturale devin separate de practicile existente și se recombina cu noi forme și noi practici”.⁷ Această definiție sugerează că selectarea, rearanjarea și acordarea unui nou accent elementelor existente ale unei tradiții religioase din cauza contactului cu o altă cultură poate fi considerată o formă de *eterogenizare culturală*.

În aceste circumstanțe, migrația este un fenomen care actualizează o nouă și constantă hartă a interacțiunii dintre oameni în locuri și culturi diferite. Fiecare om comportă o identitate religioasă sintetizată în credințe, comportamente, atitudini diferite față de celălalt. Această nouă situație de facto trebuia și încă trebuie reglementată la nivel personal cât și comunitar. În joc intră toleranța religioasă care stabilește criterii concrete de relaționare între oameni care trăiesc în același spațiu și care sunt aparținători unor religii diferite.

2. Toleranța – atitudine de conformitate în raportarea la alteritatea religioasă

Deschidem acest segment al studiului prin precizarea delimitărilor conceptuale ale *toleranței*. Veit Bader precizează că *toleranța* se referă la un principiu normativ articulat, la o atitudine individuală, o dispoziție sau o virtute personală și la practicile colective și regimurile instituționale.⁸ Așadar, *toleranța*

7 Jan Nederveen Pieterse, „Globalization as Hybridization,” în Jan Nederveen Pieterse (ed.), *Globalization and Culture: Global Mélange*, Lanham, Rowman & Littlefield Publishers, 2004, p. 64.

8 V. Bader, „Religions and Liberal Democracy: Reflections on Doctrinal, Institutional and Attitudinal Learning”, în *Democracy, Religious Pluralism and the Liberal Dilemma of*

este o atitudine sau o dispoziție, disponibilitatea de a admite posibila validitate a punctelor de vedere aparent contradictorii, ezitarea de a transmite judecăți de valoare sau de „adevăr” asupra altor credințe individuale sau de grup. Această definiție este în concordanță cu faptul că *toleranța* se articulează în dispoziția de a fi răbdători sau indulgenți față de opiniile sau practicile altora, ceea ce denotă ideea că forma sa este atitudinală. Glenn Tinder se referă la *toleranță* ca la o „dispoziție de a tolera”⁹, iar Thomas Hearn o numește „dispoziție la deliberarea rațională în anumite circumstanțe în care oamenii nu sunt de acord”.¹⁰ Prin definiție, o persoană *poate tolera doar ceea ce dezaprobă*. În acest context dezaprobarea înseamnă că lucrul, comportamentul, ideea care trebuie tolerate sunt din punct de vedere obiectiv greșite sau eronate.¹¹

Toleranța ca virtute morală se dovedește a fi mai mult decât punerea în practică și acceptarea unor comportamente, opinii etc., care sunt diferite de ale noastre. *Toleranța*, atunci când este analizată ca o virtute de realizat de către oameni în complexul unei societăți sau ca o virtute în relaționarea dintre societăți, întreține șase condiții, conform opiniei lui Peter Byrne¹². Se tolerează ceva (idee, părere, convingere, comportament) atunci când există: (1) *Diferența*: agenți care tolerează comportamentul, cuvintele sau gândurile altor persoane remarcă faptul că acestea sunt diferite față de cele proprii lor. (2) *Importanța*: diferența dintre modul de comportament, de vorbire și gândire al tolerantului față de cel al toleratului nu este minoră sau banală. Diferența contează, cel puțin potențial, pentru toleranți. (3) *Opoziția*: în remarcarea noțiunilor diferenței se adaugă și faptul că acțiunile, comportamentul, ideile celui tolerat nu reprezintă ceva ce tolerantul apreciază sau aprobă. (4) *Puterea*: comportamentul celor tolerați este ceva asupra căruia se putea acționa din partea celor care tolerează. Dacă nu se dispune de mijloacele de a-l suprima sau schimba cu totul, se pot lua însă măsuri mai drastice de suprimare a lui. (5) *Non-interferența*: cei care tolerează nu fac niciun pas pentru a interfera cu cei față de care se opun. (6) *Cerința*:

Accommodation, Monica Mookherjee (ed.), Springer, 2011, pp. 18-19.

9 Glenn Tinder, *Tolerance: Toward a New Civility*, Amherst: University of Massachusetts Press, 1976, pp. 2-3.

10 Thomas Hearn, „On Tolerance”, în *Southern Journal of Philosophy* 8 (1970), p. 226.

11 Peter Byrne, „Religious Tolerance, Diversity, and Pluralism”, în *Royal Institute of Philosophy Supplement*, Vol. 68 (2011), p. 289.

12 *Ibidem*, pp. 289-290.

comportamentul tolerant este, în general, corect din punct de vedere moral, iar atitudinile tolerante sunt bune.¹³

Deși cuvântul *toleranța* se află printre cele mai utilizate în vocabularul politicilor Uniunii Europene, tocmai această utilizare excesivă riscă să superficializeze semnificației conceptului, în sensul că *toleranța* este acceptare a orice. Frank Furedi amendează limitarea semnificației conceptului în utilizarea sa doar ca o trăsătură de caracter dezirabil, în timp ce modalitatea gestionării credințelor și comportamentelor conflictuale este marginalizată.¹⁴ De aceea, *toleranța* implica un act de liberă exprimare și de gândire critică. A exprima o judecată critică nu servește ca instrument pentru cenzurarea credinței, „greșite” a altei persoane, deoarece *toleranța* impune respectarea dreptului oamenilor de a susține credințe în conformitate cu conștiința lor și de a adera la o religie conform libertății lor. Recunoașterea primatului virtuții libertății își găsește ecou în afirmația repetată a lui Voltaire, „Dezaprobat ceea ce spui, dar voi apăra până la moarte dreptul tău de a o spune”, afirmație care exprimă legătura intimă dintre exprimarea critică și angajamentul față de libertate. În discursul public contemporan, legătura dintre toleranță și enunțarea unei critici riscă să se piardă din cauza obsesiei actuale de a nu fi discriminator, precum în logica corectitudinii politice. *Toleranța* se stabilește între doi sau mai mulți subiecți. Iar distanța dintre diferențele lor religioase permite un câmp al reflecției, al dezbaterii, al criticii ca acte de exprimare liberă.¹⁵

Toleranța nu înseamnă doar acceptare sau aprobare a alterității fără discernământ, fără filtru critic alteritatea culturală. Această confuzie limitativă a semnificației *toleranței* este amendată în *Declarația UNESCO privind principiile toleranței*: „Toleranța este respectul, acceptarea și aprecierea bogatei diversități a culturilor lumii noastre, a formelor noastre de exprimare și a modurilor de a fi oameni. Este încurajată de cunoaștere, deschidere, comunicare și libertate de gândire, conștiință și credință. Toleranța este *armonie în diferență* (s.n.). Nu este doar o datorie morală, ci și o cerință politică și legală. Toleranța, virtutea care face posibilă pacea¹⁶, contribuie la

13 Ioan Dura, *Dialog, toleranță, libertate. Configurații ale religiei în tranziția de la secularizare la pluralizare*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2022, p. 89.

14 Frank Furedi, „On Tolerance”, în *Policy*, Vol. 28, No. 2 (2012), p. 31.

15 Ioan Dura, *Dialog, toleranță, libertate*, p. 92.

16 Cristian-Vasile Petcu, „Pacea și dreptatea după cărțile profeților mari”, în *Annales Universitatis Valachiae*, Facultatea de Teologie, Târgoviște, 2005, pp. 448-458.

înlocuirea culturii războiului cu o cultură a păcii.”¹⁷ „Armonia în diferență” este scopul vizat de toleranța ca relaționare între oameni de credințe diferite. Nu sunt de acord cu învățătura ta de credință, nu aprob ce cult practici. Poți exprima această critică într-un dialog al corespondenței cu celălalt. Dar dincolo de aceste particularități care ne definesc apartenența religioasă, cu toții suntem oameni și avem o identitate socială care ne obligă la o atitudine de congruență și colaborare în aceeași parametri spațiali. Elementul cheie în toleranță este ca *celălalt* să aibă generozitatea de a accepta ceea ce eu nu aprob referitor la particularitățile sale religioase. În fapt, toleranța ne provoacă la depășirea egoismului doctrinar și la deschiderea intențională spre o disponibilitate a acceptării, atâta timp cât ceea ce aprobăm nu atentează la acceptarea unui compromis personal.

Putem concluzia următoarele referitor la articularea *toleranței* dintre oameni când acești interacționează la nivel personal și comunitar, fără implicarea factorilor autoritari de decizie religioasă sau politică. În sensul său convențional, *toleranța* se referă la decizia de a suporta, a dezaproba, accepta ceea ce nu ne place, ceea ce nu ne convine, ceea ce nu e conform cu propriile referințe valorice. Obiectele *toleranței* acoperă o gamă largă de elemente, inclusiv credințe, practici, ideologii, grupuri religioase, etnice, sociale. În ceea ce privește subiecții sau agenții *toleranței*, adică cei care o practică, aceștia sunt oameni și instituții religioase și politice. Sintetizând, în opinia lui Bhikhu Parekh *toleranța* comportă câteva particularități care sunt toate strâns legate și definesc colectiv identitatea sa conceptuală.¹⁸ În primul rând, obiectul *toleranței* ne preocupă sau ne interesează în aspectele vieții noastre. În al doilea rând, întrucât obiectul supus *toleranței* ne privește, îl judecăm și formăm o perspectivă negativă asupra acestuia. S-ar putea să nu ne placă, dar aprecierea de acest tip nu este suficientă, fapt care trebuie să implice un element de dezaprobare. Ca ființe raționale, în general ne place să ne asigurăm că dezaprobarea noastră nu este irațională sau lipsită de temei, ci este fundamentată pe motive întemeiate. În al treilea rând, deoarece dezaprobarea implică judecată, aceasta are o bază normativă și presupune valori sau standarde pe care se bazează exercițiul intențional al judecății. Valorile sau standardele s-ar putea pretinde a fi universale în validitatea lor sau cel puțin în cadrul societății din care face parte obiectul *toleranței*. În al

---

17 UNESCO, *Declaration on the Principles of Tolerance*, Art. 1/ 1.1, 1995.

18 Bhikhu Parekh, *Ethnocentric Political Theory. The Pursuit of Flawed*, Palgrave Macmillan, 2019, pp. 263-284.

patrunea rând, *toleranța* presupune că cineva este capabil să se exprime în legătură cu obiectul *toleranței*, cum ar fi interzicerea, cenzura și, astfel, să acționeze în funcție de dezaprobarea emisă. Dacă cineva nu are o astfel de putere, tot ce poate face este să trăiască cu obiectul dezaprobat, ca în cazul unei vremi ploioase: fie că ne place sau nu ploaia, noi nu putem schimba vremea ploioasă în una senină. *Toleranța* este posibilă numai atunci când *intoleranța* este o opțiune. În ultimul rând, *toleranța* presupune un anumit grad de pluralitate de valori. Întrucât solicită reținere, implică faptul că cineva are valori care îl împiedică să acționeze asupra dezaprobării. Forma și gradul de *toleranță* depind de puterea și profunzimea angajamentului cu privire la motivele dezaprobării și reținerii.¹⁹

3. Libertatea religioasă - drept fundamental și universal al omului

Libertatea religioasă în articularea ei în societate are o istorie milenară. Nu face obiectul acestui studiu această abordare, ci precizăm câteva date referitoare la relevanța *libertății religioase* în concretizarea *toleranței*. În opinia lui Arvind Sharma²⁰, pentru a înțelege libertatea religioasă, trebuie să definim ce se înțelege prin *libertate*, care este asociată cu două elemente: elementul reprezentat de *alegere* și elementul reprezentat de *libertatea față de constrângere*. Cuvântul *libertate* are o gamă largă de aplicații, de la absența totală a constrângerii până la simplul sentiment de a nu fi îngreunat sau constrâns în mod nejustificat. Apartenența față de o religie este o alegere și atunci când nu există un factor limitativ care să constrângă această alegere, se articulează libertatea religioasă. Dată fiind interacțiunea contemporană a religiilor sub presiunea dinamicii globalizării, libertatea religioasă, prin extensie, implică și o treia coordonată pe lângă cele două menționate: (1) *libertatea de alegere* și (2) *libertatea față de restricții* și (3) *oportunitatea social-culturală*.²¹

Acest ultim element permite o extindere și o aprofundare a sensului și *importanței libertății religioase* în secolul XXI. Libertatea religioasă, atât la nivel individual, comunitar, cât și la nivel social, internațional, cultural facilitează un spațiu de reflecție asupra identității celui alt pe noi criterii de observare, relaționare, socializare, cunoaștere. În fond, libertatea este

19 Ioan Dura, *Dialog, toleranță, libertate*, pp. 94-95.

20 Arvind Sharma, *Problematizing Religious Freedom*, Springer, 2011, p. 79.

21 *Ibidem*, p. 81.

spațialitatea în care două sau mai multe identități religioase se exprimă în congruență, în intenționalități, în interacțiune. Astfel, libertatea religioasă este aplicată într-o comunitate, într-o societate în care oameni de diferite credințe trăiesc împreună.

Malcolm Evans²² menționează că protecția internațională a libertății religioase a trecut prin trei etape principale, diferite, realizate succesiv și parțial suprapuse, care au dus la conturarea tratatelor internaționale protectoare ale acestui drept. a) Modelul *cuius regio, eius religia* ("a cui este regiunea, a lui este religia"). În acest registru intră tratatele internaționale de pace care prevăd separarea teritorială a persoanelor cu diverse convingeri religioase în țări diferite și, de asemenea, prevăd moduri de toleranță pentru disidenții circumscriși spațiului respectiv și dreptul lor la o emigrare ordonată în cazul în care se impune o nouă religie în țara respectivă. b) Modelul de *protecție a minorităților*: tratate internaționale (bilaterale sau multilaterale) care prevăd protecția minorităților religioase pe teritoriul unui Stat cu o majoritate etnică sau religioasă hegemonică. c) Modelul *drepturilor omului*: tratate internaționale, globale sau regionale, care codifică standardele internaționale și prevăd monitorizarea internațională a drepturilor omului și ale comunităților pentru libertatea de religie sau de credință.

Fiind un drept fundamental și universal al omului, libertatea religioasă declanșează adesea dispute de durată în rândul comunității internaționale, inclusiv al statelor. Acest lucru se datorează domeniului de aplicare al libertății în sine, care are două dimensiuni, și anume un *forum internum* și un *forum externum*.²³ *Forum internum* este dreptul de a poseda și de a avea o credință interioară, adesea numită libertatea de gândire, de conștiință și de religie. Acest forum are o protecție absolută, ceea ce înseamnă că nicio situație nu poate justifica vreodată încălcarea acestei libertăți, indiferent de motiv, inclusiv din motive de urgență de stat sau chiar de securitate națională. Acest drept include aderarea la o anumită religie sau credință pe baza alegerii personale, realizarea unei interpretări religioase și dreptul de convertire. Deși controversat în diferite țări, acest aspect permite, de asemenea, dreptul de a respinge sau de a schimba religia și dreptul de a nu fi obligat

---

22 Malcolm Evans, *Religious Liberty and International Law in Europe*, Cambridge University Press, 1997, pp. 42-82.

23 Hanif Nur Widhiyanti, Anak Agung Ayu Nanda Saraswati, „Limitation of Religious Freedom in Response to Covid-19: From Public Health Regulations to Discriminatory Policies”, în *Diponegoro Law Review*, vol. 6, no. 1, 2021, p. 79.

a crede în ceva.²⁴ În plus, dispozițiile legislative care stabilesc limitele în acest domeniu nu sunt în concordanță cu cerințele libertății interne.

Pe de altă parte, *forum externum* include dreptul de a desfășura, manifesta sau înfățișa la exterior o religie sau o credință, fie că se desfășoară izolat, fie în public, ca parte a unui grup sau a unei comunități, prin învățătură, cult, practică și alte forme de expresie. Aceasta include dreptul de a împărtăși și de a răspândi învățăturile religioase, de a-i încuraja pe alții să adopte aceleași opinii și dogme, de a publica și de a distribui literatură religioasă și alte forme de informare, de a deține și de a utiliza clădiri destinate cultului și de a exprima religia sau credința prin îmbrăcăminte, ritualuri și simboluri. Acest aspect poate fi limitat numai în circumstanțe foarte restrânse, specificate în clauza de restricție care se aplică.²⁵

Aceste două concepte, *forum internum* și *forum externum*, sunt stipulate în diverse instrumente privind drepturile omului la nivel internațional. *Declarația Universală a Drepturilor Omului*, de exemplu, reglementează faptul că orice persoană are dreptul la libertate de gândire, de conștiință și de religie: „Orice persoană are dreptul la libertatea de gândire, conștiință și religie; acest drept include libertatea de a-și schimba religia sau credința și libertatea, fie singur, fie în comunitate cu alții și în public sau privat, de a-și manifesta religia sau credința în predare, practică, închinare și respectare.”²⁶ *International Covenant on Civil and Political Rights*, unul dintre principalele tratate internaționale privind drepturile omului, care are 173 de state semnatare (până în noiembrie 2020), recunoaște, de asemenea, un astfel de drept și sugerează că nu sunt permise limitări ale dreptului de a crede (sau de a nu crede) într-o religie sau convingere. Articolul 18 alineatul 3 din *International Covenant on Civil and Political Rights* prevede, de asemenea, că guvernul nu poate limita manifestările libertății religioase sau de credință, cu excepția cazului în

24 Jeroen Temperman, „Are State Churches Contrary to International Law?” în *Oxford Journal of Law and Religion* 2, no. 1 (2013), pp. 119-149.

25 H.N. Widhiyanti, A.A.N. Saraswati, „Limitation of Religious Freedom in Response to Covid-19: From Public Health Regulations to Discriminatory Policies”, p. 80.

26 *Universal Declaration of Human Rights*. Article 18 (United Nations, 2015, 38). Cele două dimensiuni ale libertății religioase sunt încadrate și în *European Convention on Human Rights*. Article 9: *Freedom of thought, conscience and religion*, *American Convention on Human Rights*, Art. 12.

care aceste limite sunt (1) stabilite prin lege; (2) supuse unui scop legitim și (3) necesare pentru atingerea acestui scop.²⁷

În primul rând, limitarea trebuie să fie prevăzută de lege, ceea ce înseamnă că trebuie să fie reglementată în mod clar în scris într-un act de drept național. Limitarea trebuie să fie clară și accesibilă tuturor, declarată în mod deschis publicului ca o măsură de transparență și responsabilitate, însoțită de justificări și mecanisme de recuperare, astfel încât eforturile de implementare progresivă să poată continua chiar dacă la un nivel minim. Aceste cerințe au un element calitativ, în sensul că legea trebuie să recunoască principiul neretroactivității, iar aplicarea acesteia nu trebuie să se facă în mod arbitrar. În al doilea rând, limitarea trebuie să fie necesară. Jurisprudența internațională sugerează că o limitare este considerată necesară dacă are un scop legitim și rezonabil, ceea ce înseamnă că restricția este neutră și proporțională și că există o legătură rațională și realist proporțională între mijloacele utilizate și obiectivele care urmează să fie realizate. Nivelul de urgență este un instrument pentru a determina scopul și metoda utilizată. Astfel, se urmărește să fie cât mai puțin restrictivă. În plus, principiul proporționalității trebuie să fie respectat nu numai în legile care încadrează limitele, ci și de sistemul care aplică legea. Într-o societate democratică, limitările impuse nu trebuie să atenteze la buna funcționare a democrației în societate. În al treilea rând, limitarea trebuie să aibă un temei juridic sau un scop legitim, și anume protejarea siguranței sau a ordinii publice, a sănătății sau a moralității, sau a drepturilor esențiale ale altora. În plus față de cele trei cerințe, limitarea nu trebuie să fie discriminatorie, fie împotriva anumitor grupuri, fie prin metodele sale. Acțiunea statului trebuie să fie neutră și imparțială.²⁸

4. Intoleranța seculară ca derivat al ideologiei secularismului

Cu toată miza democratică de susținere a drepturilor omului, religiile riscă ca libertatea lor să fie îngărdită într-o societate secularizată în care ideologia secularismului este un accent grav pus pe antagonismul religie – politică. Intoleranța seculară apare atunci când guvernele sau societățile secu-

---

27 *International Covenant on Civil and Political Rights*, <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights>.

28 Jim Murdoch, *Protecting the Right to Freedom of Thought, Conscience and Religion under the European Convention on Human Rights*, Strasbourg: Council of Europe, 2012.

lare marginalizează credința și practicile religioase și chiar merg până în punctul în care o cenzurează de la libertatea de exprimare în spațiul public. Religia este forțată să iasă din sfera publică și este limitată la sfera privată. Spațiul civic este refuzat celor care au perspective religioase care diferă de cele promovate de cei care nu sunt religioși. Din nefericire, tocmai în spațiul european direcții politice susțin norme și legi de intoleranță și discriminare împotriva creștinilor.

Trebuie precizat faptul că intoleranța seculară nu este același lucru cu *secularizarea*, care descrie tendința demografică în curs de desfășurare în Occident către un număr mai mic de persoane care se identifică drept credincioși sau care se angajează în forme semnificative de practică religioasă.²⁹ Pentru a înțelege *intoleranța seculară*, trebuie mai întâi să înțelegem ce înseamnă *secular* în sine. Charles Taylor identifică trei înțelesuri ale termenului *secular*: (1) secularismul instituțional, în care statul este separat de religie; (2) secularismul ceremonial, în care spațiile publice sunt lipsite de simboluri religioase; și (3) o viziune conform căreia credința în Dumnezeu este o alegere printre multe alte opțiuni.³⁰ Așa cum subliniază Olivier Roy, secularizarea este „un fenomen social care nu necesită o implementare politică.”³¹ Secularizarea³² are loc treptat pe măsură ce religia își pierde poziția în centrul vieții umane. Înțelesă în acest fel, secularizarea nu se referă la relația de putere dintre Stat și Biserică, ci la scăderea treptată a dominației și prezenței religiei în societate. De aici rezultă diferența dintre *secularizare*, ca proces și noțiunea de *secularism*, care este un proiect politic cu un set de revendicări normative în ceea ce privește relația dintre Religie și Stat.

Așadar, *secularismul*, derivat al *secularizării*, definește nu procesul, ci ideologia politică a unui stat secular. Până în secolul IX-XX, discursul politic și filosofic, dar și teologic, despre *secularism* viza raportarea Statului față de religie, în mod exclusiv cea creștină, în cadrul societății occidentale. Dar în acești parametri politici au intrat și alte identități religioase, fapt care a deschis noi orizonturi de regândire a *secularismului*, dat fiind faptul

29 Dennis P. Petri and Janet Epp Buckingham, „Origins of and responses to secular intolerance”, în *International Journal for Religious Freedom*, Vol 13, No. 1-2, 2020, p. 27.

30 Vezi C. Taylor, *Secular Age*, Harvard University Press, 2007.

31 Olivier Roy, *Secularism Confronts Islam*, New York, Columbia University Press, 2007, p. 7.

32 Ioan-Gheorghe Rotaru, „Aspecte ale secularizării și ale omului secularizat”, *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Theologia Orthodoxa*, (2006), L-LI, nr.1, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, pp. 251-266.

că Statul trebuia să se raporteze politic nu numai față de creștinism, cât și față de alte religii. Pe această nouă premisă, secularismul a fost supus unei critici de dilatare și regândire structurală a raportului dintre Stat și religii.³³

Fostul Arhiepiscop de Canterbury Rowan Williams, în *Faith in the Public Square*, a făcut o distincție utilă între ceea ce a numit secularismul „procedural” și cel „programatic”, acesta din urmă fiind un motiv real de îngrijorare. R. Williams definește *secularismul procedural* ca fiind o politică publică care nu acordă niciun avantaj sau preferință vreunei religii, în care statul acționează ca un moderator neutru care permite tuturor vocilor religioase sau nereligioase să se exprime în sfera publică. Originea istorică a secularismului procedural datează din perioada Iluminismului. Acest punct de vedere a dus la înțelegerea faptului că Biserica și Statul ar trebui să fie separate, dar nu implică neapărat o ostilitate față de religie. În schimb, *secularismul programatic* susține că statul nu ar trebui să fie influențat de nicio convingere religioasă și că orice referire la religie ar trebui exclusă din sfera publică.³⁴

Urmând înțelegerea lui R. Williams a *secularismului programatic*, *intoleranța seculară* poate fi astfel concepută ca o expresie radicală a secularismului care urmărește să excludă religia nu doar din domeniul public, ci și din diverse sfere private. Ea se bazează pe indiferența, respingerea sau excluderea religiei și a considerațiilor religioase pe baza convingerii că religia nu ar trebui să aibă o influență vizibilă asupra societății, în special asupra educației și politicii.³⁵ Practic, acest tip de secularism impune comunităților religioase norme și politici socio-culturale neținând cont de profilul și fondul credinței fiecărei comunități, sfidând astfel ceea ce pretinde că promovează: libertatea religioasă. Ar trebui să ne întrebăm foarte serios dacă statul secular militează pentru libertatea religioasă într-o notă de neutralitate față de diversitate sau efectiv militează pentru *libertatea față de religie* (!).

Raportul *World Watch List 2023*, descrie intoleranța seculară după cum urmează: „situația în care credința creștină este scoasă cu forța din do-

---

33 Charles Taylor, “Why We Need a Radical Redefinition of Secularism,” în Jonathan VanAntwerpen and Eduardo Mendieta (eds.), *The Power of Religion in the Public Sphere*, New York, Columbia University Press, 2011, pp. 34-59.

34 Rowan Williams, *Faith in the Public Square*, London, Bloomsbury Continuum, 2012, p. 23.

35 Dennis P. Petri and Frans Visscher, „Revisiting Sphere Sovereignty to Interpret Restrictions on Religious Freedom”, în *Philosophia Reformata* 80, 2015, pp. 99-122.

meniu public, dacă este posibil chiar din inimile oamenilor. Conducătorii acesteia caută să transforme societățile în forma unei noi etici radical seculariste. Această nouă etică este (parțial) legată de o agendă sexuală radical nouă, cu norme și valori despre sexualitate, căsătorie și aspecte conexe care sunt străine și cărora li se opun viziunea creștină asupra lumii. Atunci când indivizii sau instituțiile creștine încearcă să se opună acestei noi etici, li se opun (i) legislația privind nediscriminarea, (ii) atacurile asupra drepturilor părinților în domeniul educației, (iii) cenzura crucii și a altor simboluri religioase din piața publică, (iv) utilizarea legilor privind discursul de ură pentru a limita libertatea de exprimare și (v) legile înregistrate ale diferitelor biserică. Majoritatea acestor acțiuni nu sunt violente, deși au expresii agresiv anti-creștine. Un exemplu al acestui motor este educația sexuală obligatorie bazată pe ideologia secularistă de gen în școlile preșcolare și primare din unele țări, precum și amenințarea serioasă împotriva părinților care doresc să își retragă copiii mici de la aceste lecții.”³⁶

În linia celor prezentate putem remarca faptul că dacă la nivel micro, interpersonal, toleranța religioasă este aplicabilă, la nivel macro, Stat – religie/religii, se pot sesiza o serie de complicații nefavorabile principiului libertății religioase. Statul secular, prin filosofia secularismului ca normă politică, nu se mai reprezintă un garant al libertății religioase. Pe premisa multiculturalismului, ca instrument de adoptare și încorporare a diferitelor culturi religioase în spațiul occidental, Statul secular defavorizează creștinismul în aspectele sale doctrinare, culturale și sociale. Deși un Stat secular nu mai e de acord cu legitimitatea religiei în spațiul public, conform principiilor democratice el este obligat în a fi un arbitru neutru care aplică toleranța față de religie.

Michael K. Young³⁷ propune patru abordări care vizează apărarea și promovarea cauzei libertății și toleranței religioase în contextul lumii de astăzi. În primul rând, *dezvoltarea unei baze doctrinare pentru toleranța religioasă și libertățile religioase*. Este imperativ să fie gândită, clar și concret, o bază doctrinară fundamentală pentru toleranță în cadrul diferitelor tradiții religioase și în cadrul fiecărei religii specifice. Toate religiile pleacă de

36 Vezi „WORLD WATCH LIST 2023”, „Ireland: Secular intolerance as persecution engine unleashed?”, „Colombia: Secular intolerance increasingly visible”, www.opendoors.org.

37 Michael K. Young, „Religious Liberties and Religious Tolerance: An Agenda for the Future”, în *BYU Law Review*, Vol. 4 (1996), pp. 977-985.

la premisa că centrul de greutate al lor rezidă în *adevărul* care edifică existențial sensul vieții umane. Și fiecare religie pretinde că posedă un anumit tip de adevăr, mult mai real, legitim, corect decât adevărul celorlalte religii. Conformitatea cu versiunea proprie a adevărului creează, inevitabil, o ecuație de superioritate, de exclusivism. Din acest considerent, pentru a crea o definiție a libertății religioase care poate fi universalizată, este imperativ ca fiecare religie să dezvolte baze doctrinare mai consistente pentru toleranța altor religii. Definiția libertății religioase nu trebuie gândită în limitele parametrilor unei religii. O asemenea definiție circumscrisă unui anumit cadru cultural-religios nu va avea un consens internațional, și, implicit, o legitimitate în aplicabilitatea ei.

În al doilea rând, este necesară *cooperarea în scopul de a dezvolta un cadru de acord general pentru libertățile religioase și toleranța religioasă*. Religiiile trebuie să conlucreze pentru a elabora răspunsuri și soluții doctrinare, filosofice și juridice la provocările contextelor actuale. În măsura în care religiile, prin organizațiilor lor instituționalizate, intenționează să dezvolte obiective comune pentru a promova o agendă stabilită în acord comun, șansele lor de a atinge aceste obiective și reprezentativitatea lor în cadrul comunității internaționale vor crește exponențial.

În al treilea rând, trebuie articulată o *cooperare sinergică între reprezentanții libertăților religioase și reprezentanții drepturilor internaționale ale omului*. Este la fel de necesar să existe o strânsă colaborare între promotorii și susținătorii libertății religioase și comunitatea internațională a drepturilor omului. Practic, comunitatea internațională a drepturilor omului are mecanisme de monitorizare destul de eficiente în întreaga lume, reușind să mobilizeze politicul în vederea asigurării dreptului la libertate. Pe de altă parte, nicio definiție coerentă a drepturilor omului nu este posibilă fără o înțelegere complexă a rolului pe care îl joacă religia în viața oamenilor și în societățile în care trăiesc, în ciuda faptului că libertatea religioasă este plasată în categoria libertății de gândire, conștiință, exprimare. De asemenea, forurile internaționale ale drepturilor omului se bazează într-un mod minimalist pe resursele intelectuale sau logistice ale instituțiilor religioase de promovare a drepturilor omului, din cauza faptului că ele țin de sfera politicilor seculare, separate sau chiar în contradicție cu principiile religioase. De aceea, este necesar ca astăzi să se depășească această fractură, astfel încât ambele sfere, seculară și religioasă, să conlucreze în scopul dezvoltării interacțiunii sistematice și instituționalizate.

Nu în ultimă instanță, este necesară dezvoltarea argumentelor *persuasive* și a rațiunilor pentru a încuraja țările să promoveze libertatea și toleranța religioasă atât pe plan intern, cât și pe plan internațional. Instituțiile de promovare a drepturilor omului au dezvoltat platforme eficiente pe baza cărora au elaborat la nivel intern, cât și extern, strategii de apărare a acestora. Un mare beneficiu pentru religii ar fi dacă pe agenda acestor organizații internaționale ar fi puse și problemele legate de libertățile religioase. Organizațiile internaționale au putere de a determina politicul unei țări de a lua decizii care vizează integritatea și siguranța cetățeanului. În egală măsură, instituțiile internaționale de promovare a libertății religioase se pot înscrie într-un asemenea demers. Există riscul ca un Stat să captureze o anumită religie și să o folosească ca instrument de control și opresiune, rezultat care este invariabil destabilizator pe termen lung și dezumanizant pe termen scurt. Cauza libertății religioase este o cauză care umanizează, care te aduce în interacțiunea cu celălalt și are o dimensiune integratoare, nu fragmentară. Pe cale de consecință, trebuie dezvoltate o sumă de argumente în favoarea libertății religioase, în scopul de a convinge autoritatea politică de ce este în interesul ei să încurajeze libertatea și toleranța religioasă.³⁸

Concluzii

Lumea de astăzi nu este una perfectă și, probabil, nu va fi niciodată, ci un spațiu în care se depun reale eforturi de a îmbunătăți condițiile de interacțiune dintre religii, dintre oameni ca exponenți ai lor. Cu eforturi de angajament concret, toleranța religioasă la nivelul inter-personal este posibilă și chiar funcționează în multe societăți. Derapaje sunt, fiind inevitabile. Când politicul confiscă demersul spiritual al unei religii, există reale riscuri de radicalizare și de generare a unor conflicte armate regretabile. În democrațiile încetățenite, Statul, ca autoritate seculară, ar trebui să joace un rol de arbitru care să reglementeze raportul dintre diferite religii pe principiul echitabil al libertății religioase, depășind raportul majoritar – minoritar. Indiferent că aparține unei religii majoritare sau uneia minoritare, în jurul fiecărui om gravitează și lui i se adresează dreptul la libertate religioasă în cele două dimensiuni (internă și externă).

---

38 Ioan-Gheorghe Rotaru, "Religious liberty – a natural human right", în *Jurnalul Libertății de Conștiință*, Ganoune Diop, Mihnea Costoiu, Liviu-Bogdan Ciucă, Nelu Burcea (coord.), Les Arsc, France, Editions IARSIC, 2015, pp.595-608.

Din nefericire, în spațiul european, se remarcă proliferarea unei atitudini ostile față de religie, și în mod special față de creștinism, o intoleranță seculară, pe motivul că nu se adaptează progresului social și nu acceptă unele ideologii precum cea de gen, sexuală etc. Și astfel ne situăm într-o societate în care la nivel teoretic normativ Statul garantează libertatea religioasă, dar în realitate nu o aplică. Cumva, această stare confuză trebuie reglementată prin apelul la niște norme general valabile care să respecte demnitatea, libertatea și statutul fiecărui om, indiferent de apartenența religioasă.

Bibliografie

- BADER, V., „Religions and Liberal Democracy: Reflections on Doctrinal, Institutional and Attitudinal Learning”, în *Democracy, Religious Pluralism and the Liberal Dilemma of Accommodation*, Monica Mookherjee (ed.), Springer, 2011, pp. 18-19.
- BYRNE, Peter, „Religious Tolerance, Diversity, and Pluralism”, în *Royal Institute of Philosophy Supplement*, Vol. 68 (2011), p. 289.
- DURA, Ioan, *Dialog, toleranță, libertate. Configurații ale religiei în tranziția de la secularizare la pluralizare*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2022.
- EVANS, Malcolm, *Religious Liberty and International Law in Europe*, Cambridge University Press, 1997.
- FUREDI, Frank, „On Tolerance”, în *Policy*, Vol. 28, No. 2 (2012), p. 31.
- HEARN, Thomas, „On Tolerance”, în *Southern Journal of Philosophy* 8 (1970), p. 226.
- JENIK, Claire, „The World’s Largest Religious Groups Over Time”, Aug 23, 2021, <https://www.statista.com>.
- LEHMAN, David, „Religion and Globalization,” în Linda Woodhead, Paul FLETCHER, Hiroko Kawanami, and David Smith (eds.), *Religions in the Modern World: Traditions and Transformations*, London: Routledge, 2002, p. 301.
- MURDOCH, Jim, *Protecting the Right to Freedom of Thought, Conscience and Religion under the European Convention on Human Rights*, Strasbourg, Council of Europe, 2012.
- NEDREVEEN PIETERSE, Jan, „Globalization as Hybridization,” în Jan Nedreveen Pieterse (ed.), *Globalization and Culture: Global Mélange*, Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, 2004.

- PAREKH, Bhikhu, *Ethnocentric Political Theory. The Pursuit of Flawed*, Palgrave Macmillan, 2019.
- PETCU, Cristian-Vasile, „Pacea și dreptatea după cărțile profeților mari”, în *Annales Universitatis Valachiae*, Facultatea de Teologie, Târgoviște, 2005, pp. 448-458.
- PETCU, Cristian-Vasile, „Cadru juridic al dialogului ecumenic creștin” („The legal framework of Christian ecumenical dialogue”), în volumul Simpozionului Internațional ”Itinerario e il contenuto del formare ecumenico-studi ecumenici - Venetia”, Istituto di studi ecumenici S. Bernardino, Veneția, 2008, pp. 422 – 450.
- PETCU, Cristian-Vasile, *Relația dintre globalizare și identitatea Bisericii în contextul învățaturii creștine ortodoxe*, în revista „Teologie și Viață – revistă de gândire și spiritualitate creștină”, nr. 1-4/2023, pp. 90-100.
- PETRI, Dennis P. and Frans Visscher, „Revisiting Sphere Sovereignty to Interpret Restrictions on Religious Freedom”, în *Philosophia Reformata* 80, 2015, pp. 99-122.
- PETRI, Dennis P. and Janet Epp Buckingham, „Origins of and responses to secular intolerance”, în *International Journal for Religious Freedom*, Vol 13, No. 1-2, 2020, p. 27.
- PLÜSS, Caroline, „Migration and the Globalization of Religion”, în *The Oxford Handbook of the Sociology of Religion*, Edited by Peter B. Clarke, Oxford University Press, 2011.
- ROTARU, Ioan-Gheorghe, „Aspecte ale secularizării și ale omului secularizat”, *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Theologia Orthodoxa*, (2006), L-LI, nr.1, Cluj University Press, Cluj-Napoca, pp. 251-266.
- ROTARU, Ioan-Gheorghe, „Religious liberty – a natural human right”, în *Jurnalul Libertății de Conștiință*, Ganoune Diop, Mihnea Costoiu, Liviu-Bogdan Ciucă, Nelu Burcea (coord.), Les Arcs, France, Editions IAR-SIC, 2015, pp. 595-608.
- ROTARU, Ioan-Gheorghe, „Globalization and its effect on religion”, în *Jurnalul Libertății de Conștiință*, Mihnea Costoiu, Liviu-Bogdan Ciucă, Nelu Burcea (eds.), Les Arcs, France, Iarsic, 2014, pp.532-541.
- ROWAN, Williams, *Faith in the Public Square*, London, Bloomsbury Continuum, 2012.
- ROY, Olivier, *Secularism Confronts Islam*, New York: Columbia University Press, 2007.

- SHARMA, Arvind, *Problematizing Religious Freedom*, Springer, 2011.
- TAYLOR, C., *Secular Age*, Harvard University Press, 2007.
- TAYLOR, Charles, "Why We Need a Radical Redefinition of Secularism," în Jonathan VanAntwerpen and Eduardo Mendieta (eds.), *The Power of Religion in the Public Sphere*, New York, Columbia University Press, 2011, pp. 34-59
- TEMPERMAN, Jeroen „Are State Churches Contrary to International Law?,” în *Oxford Journal of Law and Religion* 2, no. 1 (2013), pp. 119-149.
- TINDER, Glenn, *Tolerance: Toward a New Civility*, Amherst, University of Massachusetts Press, 1976.
- UNESCO, *Declaration on the Principles of Tolerance*, Art. 1/ 1.1, 1995.
- WIDHIYANTI, H.N.; A.A.N. Saraswati, „Limitation of Religious Freedom in Response to Covid-19: From Public Health Regulations to Discriminatory Policies”, p. 80.
- WIDHIYANTI, Hanif Nur ;Anak Agung Ayu Nanda Saraswati, „Limitation of Religious Freedom in Response to Covid-19: From Public Health Regulations to Discriminatory Policies”, în *Diponegoro Law Review*, vol. 6, no. 1, 2021, p. 79.
- YOUNG, Michael K., „Religious Liberties and Religious Tolerance: An Agenda for the Future”, în *BYU Law Review*, Vol. 4 (1996), pp. 977-985.

Webografie

- *Universal Declaration of Human Rights*. Article 18 (United Nations, 2015, 38). Cele două dimensiuni ale libertății religioase sunt încadrate și în *European Convention on Human Rights*. Article 9: *Freedom of thought, conscience and religion*, *American Convention on Human Rights*, Art. 12.
- *International Covenant on Civil and Political Rights*, <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights>.
- „WORLD WATCH LIST 2023”, „Ireland: Secular intolerance as persecution engine unleashed?”, „Colombia: Secular intolerance increasingly visible”, www.opendoors.org.